

KRATKI PREGLED REGIONALNIH POLITIKA

NOVO DOBA POMIRENJA – GENERACIJA Z KAO POKRETAČ

Ovaj kratki pregled politika rezultat je projekta financiranog kroz Erasmus + program pod nazivom *WalkON: Osnaživanje zajednica za društvo mira*, a koji su proveli BBA i partneri tijekom 2019.-2021.

Sufinancirano sredstvima
programa Europske unije
Erasmus+

KRATKI PREGLED REGIONALNIH POLITIKA
NOVO DOBA POMIRENJA - GENERACIJA Z KAO POKRETAČ

NASLOV IZVORNIKA:
REGIONAL POLICY BRIEF
NEW AGE OF RECONCILIATION – GENERATION Z AS THE ENGINE

NAKLADNIK IZVORNIKA: Beyond Barriers Association, Rruga Don Bosko, Pallati Gener 2, Hyrja 1, Kati 6, Apartamenti 47, Post Code 1026 - PO Box 87, Tirana- Albania, www.beyondbarriers.org

UREDNICA IZVORNOG IZDANJA: Mirela Rajković

AUTORICA: Irida Agolli (Nasufi)

NAKLADNIK PRIJEVODA: Agencija lokalne demokracije Sisak, www.Lda-sisak.hr

UREDNICA IZDANJA NA HRVATSKOM JEZIKU: Paula Raužan

PRIJEVOD S ENGLESKOG JEZIKA: Branka Paškuljević Turniški

LEKTURA: Milana Sadiković Lukić

Sisak, kolovoz 2020.

ISBN 978-953-59910-2-1

Sufinancirano sredstvima
programa Europske unije
Erasmus+

Potpore Europske komisije proizvodnji ove publikacije ne predstavlja potporu sadržaju koji odražava samo stavove autora i Komisija ne može biti odgovorna za uporabu sadržanih informacija.

Ovaj kratki pregled politika rezultat je projekta financiranog kroz Erasmus + program pod nazivom *WalkON: Osnaživanje zajednica za društvo mira*, a koji su proveli BBA i partneri tijekom 2019.-2021

AGENCIJA LOKALNE DEMOKRACIJE SISAK
Local Democracy Agency Sisak

Sadržaj

UVOD.....	4
POMIRENJE I GOVOR MRŽNJE U NAŠEM KONTEKSTU	5
POMIRENJE I PREVENCIJA GOVORA MRŽNJE - PRIČA IZ PRAKSE I KAKO JE HITNA SITUACIJA	6
ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U PROCESU POMIRENJA	6
VLADIN PRISTUP POMIRENJU	7
PRISTUP CIVILNOG DRUŠTVA POMIRENJU	9
POŠTIVANJE LJUDSKIH PRAVA KAO MEHANIZAM POMIRENJA.....	10
GOVOR MRŽNJE NA INTERNETU – UTJECAJ NA MIR I STABILNOST.....	12
GENERACIJA Z: NOVO DOBA ZA POMIRENJA.....	13
RAD S MLADIMA, SUDJELOVANJE MLADIH I MIROTVORNO OBRAZOVANJE ZA STABILNOST I ZAJEDNIČKU BUDUĆNOST U MIRU	15
ŠTO JE PRISTUP PROMJENE IGRE? TKO SU DONOSITELJI PROMJENE?.....	16
PREPORUKE.....	17

UVOD

Ovaj dokument razvijen je na osnovu zaključaka šest izvještaja istraživanja za stolom (engl. *desk research*) koji su mapirali dobre prakse i analizirali trenutno stanje u području pomirenja, obrazovanja za izgradnju mira, kao i u području politika govora mržnje u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu *¹, Sjevernoj Makedoniji i Srbiji.

Ovaj dokument nastao je u okviru projekta „Walk ON“² i doprinijet će sveukupnoj intervenciji koju projektni partneri planiraju kako bi podržali razvoj i povećali kompetencije osoba koje rade s mladima, učitelja, mlađih i mlađih lidera u regiji Zapadnog Balkana za rad na pomirenju, susbjajanju govora mržnje i promicanju izgradnje mira.

Walk ON ili „WalkON: Osnaživanje zajednica za društvo mira“ je projekt izgradnje kapaciteta koji finansijski podržava Evropska unija u okviru programa Erasmus+. Nositelj je projekta udruga Beyond Barriers iz Albanije u suradnji s pet partnera, iz Bosne i Hercegovine - Mladi Volonteri, iz Hrvatske - Agencija lokalne demokracije Sisak, s Kosova - Lens, iz Sjeverne Makedonije - Kulturni klub mlađih Bitola i iz Srbije - Edukativni centar Kruševac.

Ovaj je dokument napravljen kako bi se mogao koristiti u sljedeće tri svrhe:

1. **Služiti kao sredstvo zagovaranja** koje će podržati dijalog o politikama među relevantnim dionicima (donosioci odluka, zajednica praktičara, donatora itd.) pojašnjavanjem položaja, uloge i mandata sektora mlađih u cjelokupnom sustavu pomirenja te preporukama za poboljšanje politika.
2. **Služiti kao putokaz temeljen na rješenjima** za sektor mlađih u programu pomirenja i govora mržnje i razvoju politika.
3. **Služiti kao resurs jačanja kapaciteta regionalne zajednice praktičara**, kako bi oni podržali sinergijske akcije i umrežavanje na te teme na regionalnoj razini.

Publika kojoj je upućen ovaj dokument jesu donatori, institucije EU-a i druge međunarodne organizacije, drugi akteri koji mogu podržati alternativni pristup odozdo prema gore, istovremeno predlažući vladama zemalja Zapadnog Balkana i Hrvatske tradicionalni pristup pomirenju odozgo prema dolje koji bi trebale voditi političke elite u regiji.

¹ Ovo nazivlje ne dovodi u pitanje pozicije o statusu i u skladu je s UNSC 1244 i mišljenjem ICJ-a o kosovskoj deklaraciji o neovisnosti.

² Naziv projekta u originalu: “Walking the path of reconciliation- empowering communities for a peaceful society”

POMIRENJE I GOVOR MRŽNJE U NAŠEM KONTEKSTU

Koncept pomirenja nije sam po sebi jasan niti slijedi isti obrazac u svim post konfliktnim društvima. Nadalje, prihvaćeno je da proces pomirenja u načelu „uključuje međusobno priznavanje zajedničke nasilne prošlosti i transformaciju štetnog odnosa i ponašanja radi promicanja zajedničke budućnosti prema održivom miru (Lederach, 1997; Bloomfield, 2003)."³ Kao proces koji se događa nakon masovnog kršenja ljudskih prava i uništavanja, pomirenje je povezano sa suočavanjem s nasilnom prošlošću, dok istodobno uspostavlja budućnost koja će se suprotstaviti nasilju i ekstremizmu. Njegova temeljna uloga u post konfliktnim društvima sastoji se u činjenici da omogućava bolje razumijevanje nasilja koje se dogodilo u prošlosti, ali i bolje razumijevanje poduzimanja relevantnih inicijativa za opipljive društvene, političke i ekonomski promjene radi obnove društva i osiguranja trajnog mira⁴. Govor mržnje može stvoriti štetne učinke u različitim aspektima. On ima potencijal destabiliziranja socijalnog mira, oblikuje stavove i kontrolira ponašanja koja mogu biti nasilna i opasna⁵ (Müller & Schwarz, 2018.), što vodi teškim zločinima iz mržnje, poput genocida⁶ (Maravilla, 2008).

Pomirenje u kontekstu Zapadnog Balkana i Hrvatske vrlo je složen i višedimenzionalan proces uspostavljanja dugoročne stabilnosti i mira u regiji jer da bi se postigla promjena, moramo se pozabaviti pomirbom na razini mikro zajednice, lokalnoj razini, nacionalnoj razini i prekograničnoj ili regionalnoj razini, što se također razlikuje od zemlje do zemlje.

Pored ovog višedimenzionalnog aspekta, u regionalnom kontekstu moramo biti svjesni i da se u nekim zemljama pomirenje događa između manjinskih etničkih grupa i većinskog etničkog stanovništva, dok u drugim jednaki državni konstituenti potječu iz različitih etničkih grupa i nijedan se od njih ne doživljava kao manjinska skupina na državnoj razini (BIH).

Moramo razlikovati i proces pomirenja u postkonfliktnim zajednicama nakon oružanog sukoba (zemlje bivše Jugoslavije) i među zajednicama koje su postkonfliktne, ali nisu bile uključene u oružani sukob.

Govor mržnje u kontekstu ovog podneska o politici razumijeva se i analizira kao dio pomirenja i politika ljudskih prava koje je razvilo Vijeće Europe⁷. Ova se politika ukratko analizira i više usredotočuje na govor mržnje na internetu kao nove pojave u Europi.

³ Ahmetaj, N, Kabashi-Ramaj.B, Jaquot.M, Buzhala.Y, Hoxha.A, (2017), "Deconstructing Reconciliation in Kosovo", Centre for Research, Documentation and Publication

⁴ Status quo o pomirenju i ne govoru mržnje na Kosovu

⁵ Müller, K., & Schwarz, C. (2018). Fanning the Flames of Hate: Social Media and Hate Crime (SSRN Scholarly Paper No. ID 3082972). Rochester, NY: Social Science Research Network.

⁶ Maravilla, C. S. (2008). Hate Speech as a War Crime: Public and Direct Incitement to Genocide in International Law.

⁷ <https://www.coe.int/en/web/no-hate-campaign>

POMIRENJE I PREVENCIJA GOVORA MRŽNJE - PRIČA IZ PRAKSE I KAKO JE HITNA SITUACIJA

U kreiranju politike, pomirenje se ponajviše vidi kroz dvije dimenzije politike: 1) vertikalnu, koja daje jasan okvir za proces pomirenja s instrumentima i mjerljivim ciljevima i 2) horizontalnu, politiku koja se mora ugraditi u sve druge relevantne politike koje mogu doprinijeti pomirenju (obrazovanje, stambena politika, antidiskriminacijska politika, politika rada itd.).

Da bismo procijenili postignuća u procesu pomirenja i suzbijanja govora mržnje, a zatim izmjerili razinu provedbe politike i ulogu relevantnih dionika, poslužit ćemo se analizama i zaključcima istraživanja za stolom (eng. *desk research*) razvijenih u okviru projekta „Walk ON“ na Zapadnom Balkanu i u Hrvatskoj.

ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U PROCESU POMIRENJA

Uspostava Berlinskog procesa dala je novi zamah regionalnoj suradnji na Zapadnom Balkanu. Berlinski proces posebno je pridonio vraćanju pozornosti na ulogu i važnost postizanja pomirenja i međudruštvenog dijaloga u regiji. U deklaraciji s prvog samita na visokoj razini u Berlinu jasno je spomenuto da se očekuje da će kolektivni napor stvoriti dodatni stvarni napredak u regiji kao i postići pomirenje unutar i između lokalnih društava⁸. Također je potaknuta međuvladina suradnja kroz subjekte osnovane tijekom ovog procesa: Regionalni ured za suradnju s mladima (RYCO), Komorski Investicijski forum Zapadnog Balkana (WBCIF) i Fond za Zapadni Balkan (WBF). Organizacije civilnog društva iz regije Zapadnog Balkana važan su dio ovog procesa. Organizacije civilnog društva brzo su shvatile važnost inicijative i stvorile su Forum civilnog društva - platformu za praćenje napretka inicijativa i predlaganje politika koja postoji od 2015. godine.

GLAVNI ZAKLJUČAK

Međunarodna zajednica, uglavnom EU, svjesna je *statusa quo* u pomirenju na Zapadnom Balkanu (WB6) te je svojim vlastitim politikama i inicijativama program pomirenja i izgradnje mira postavila kao jedan od glavnih prioriteta politike.

U svim dokumentima međunarodne zajednice istaknuto je kako je uloga mlađih presudna za proces pomirenja na Balkanu;

Hrvatska nije dio mnogih regionalnih programa koji se bave pomirbom u regiji.

Pored Berlinskog procesa, 2017. godine Europska komisija uvela je strategiju „Vjerodostojna perspektiva proširenja i pojačani angažman EU na Zapadnom Balkanu“. Ova strategija potvrdila je europsku perspektivu Zapadnog Balkana i ulaganja u „stabilnu, snažnu i ujedinjenu Europu

⁸ Završna izjava predsjedatelja Konferencije o Zapadnom Balkanu, 28. kolovoza 2014, <https://bit.ly/2F3LIPw>

utemeljenu na zajedničkim vrijednostima". Poznata je kao strategija Zapadnog Balkana koja uključuje 6 vodećih inicijativa, a jedna od njih je - podrška pomirenju i dobrom susjedstvu. U svakom slučaju, obje inicijative prepoznaju mlade i organizacije mlađih kao glavne pokretače uspostave mira u društвima Zapadnog Balkana (WB6).

VLADIN PRISTUP POMIRENJU

Prema zaključcima istraživanja za stolom (eng. *desk research*) u okviru projekta „Walk ON“, vladin pristup i obveze u suočavanju s prošlošću nisu toliko značajni na razini utjecaja kada je u pitanju postizanje krajnjih ciljeva izgradnje mira i stabilnosti. Priroda ovih pokušaja uglavnom se odnosila na izgradnju institucija i razvoj zakonodavstva u svim zemljama Zapadnog Balkana i Hrvatskoj. Ovi normativni i pravni akti donijeti su kako bi osigurali opredjeljenje za ispunjavanje i poštivanje ljudskih prava, slobode, vladavine zakona i zaštite manjina od diskriminacije. Unatoč postojećim inicijativama i pravnom okviru, iako se to čini od vitalnog značaja za društvo, nedostajala je sveobuhvatna strategija za suočavanje s prošlošću i pomirenjem. Sve države u kojima je provedeno istraživanje u pogledu zakonskih propisa⁹ donijele su posebne ustave, zakone, strategije i dokumente (navedene u izvješćima). Međutim, postoji jasna razlika između zakonskih propisa i provedbe politika pomirenja, posebno kada započinju rasprave o pitanju ratnih zločina, a što je u području političkih odluka i interesa.

GLAVNI ZAKLJUČAK

Pomirenje - rašireno je mišljenje da se, posebno u bivšim jugoslavenskim zemljama, pomirenje nije dogodilo u posljednjih 25 godina i više se doživljava kao suživot skupina koje su imale sukob i deklarativnu volju političkih elita da rade na pomirenju i dugotrajnoj stabilnosti kako bi se ispunili kriteriji koje je nametnula strana zajednica (Ademović 2016, Zagar 2010). Ovaj status quo vidljiv je i na razini provedbe politike koja je u svim zemljama Zapadnog Balkana i Hrvatskoj vrlo niska.

Obrazovanje za izgradnju mira i pomirenje - formalni obrazovni sustav u gotovo svim zemljama pokazuje male obveze vlada da preuzmu sustavni pristup pomirenju; obrazovni sustav smatra se najvažnijom infrastrukturom za pomirenje i izgradnju mira.

Pitanje pravde - javno mnjenje također pokazuje nisko povjerenje u sustav koji bi trebao pružiti pravdu žrtvama.

Bosna i Hercegovina pokušava prije svega održati mir i uspostaviti građansku, pravnu državu. Bez obzira na promjene učinjene u posljednjih 25 godina, proces pomirenja još nije završio. Trenutno je država još uvijek podijeljena na dva entiteta i distrikt Brčko, koji djeluju gotovo potpuno neovisno u smislu politike i javnih politika. Entitet Federacije BiH uglavnom je naseljen Hrvatima i

⁹ Podijeljena prošla zajednička budućnost (2016). Proces pomirenja na Zapadnom Balkanu i u Turskoj: Kvalitativna studija

Bošnjacima, dok Republika Srpska ima Srbe kao većinu stanovništva, što se u oba slučaja ogleda na izborima i u sastavu vlada koje čine uglavnom stranke i predstavnici većinske nacionalnosti u određenom entitetu. S druge strane, čak i ako je riječ o višoj instanci, državna vlada očituje slabost i krhkost u cjelokupnoj koordinaciji zajedničkih poslova pod državom BiH. Te političke i društvene podjele, koje se protežu etničkim i entitetskim linijama, imaju izravne implikacije na procese suočavanja s nedavnom prošlošću u Bosni i Hercegovini. Prema posljednjim istraživanjima pomirenja, rašireno je mišljenje da se u Bosni i Hercegovini, ali i u ostalim bivšim zemljama Zapadnog Balkana pomirenje nije dogodilo u posljednjih 25 godina (Ademović 2016). S druge strane, proces suočavanja s prošlošću i dalje ostaje ključni korak u uspostavljanju stabilnog i trajnog mira u zemlji¹⁰ (Letić, 2015). Međunarodni kazneni sud u Haagu za bivšu Jugoslaviju zatvoren je 2017. Za 24 godine djelovanja Haški tribunal podigao je optužnicu protiv 161 osobe, a 90 osoba je osuđeno. Jedna je od najznačajnijih presuda ovog suda presuda za srebrenički genocid. Ovaj sud zasjedao je više od 10.000 dana, saslušao je svjedočenja gotovo 5000 svjedoka, 90 osoba je osuđeno za zločine koje su počinili, uključujući genocid, ratne zločine, zločine protiv čovječnosti (Guterres, 2017). Međutim, postoje različita mišljenja o radu ovog suda i opće je mišljenje da pravda nije u potpunosti zadovoljena, što dodatno utječe na proces pomirenja.

Pokušaje pomirenja između albanske i srpske zajednice na Kosovu pokrenuli su međunarodni akteri, na međunarodnoj i nacionalnoj razini, još od intervencije NATO-a 1999. godine. Priroda ovih pokušaja uglavnom je bila usmjerenja na izgradnju institucija i zakonodavstva¹¹. Što se tiče Kosova, unatoč postojećim inicijativama i pravnom okviru, Kosovo nema sveobuhvatnu strategiju suočavanja sa svojom prošlošću i pomirenjem, iako se to čini od vitalne važnosti. Štoviše, dosadašnji opći napori na Kosovu za postizanje pomirenja nisu urodili očekivanim ishodima¹². Dostupna prošla i tekuća istraživanja pokazuju da dugo vremena nije bilo zajedničkog razumijevanja što je pomirenje na Kosovu i Zapadnom Balkanu, uzimajući u obzir i nedostatak službenih i neslužbenih publikacija koje bi omogućile razvoj pouzdanog regionalnog razumijevanja i strategije¹³.

U obrazovnom sustavu vidljiva je slaba spremnost donositelja odluka da se u potpunosti obvežu na pomirenje. U Bosni i Hercegovini postoje tri različite povjesne priče, „dvije škole pod jednim krovom“, fenomen etnocentričnih škola s dva obrazovna programa koji žive u istoj zgradbi. Slična je situacija s etnocentričnim obrazovanjem i na Kosovu, dok se u Hrvatskoj te teme pokušavaju uključiti u dio nastavnog kurikula građanskog obrazovanja. Kada se razmotre inicijative vlasti u Hrvatskoj usmjerene na mlade i nastavnike s fokusom na poboljšanje procesa pomirenja i govora mržnje, ostaje ključno odgovoriti na pitanje koje se odnosi na sustavno obrazovanje koje bi promicalo demokratsku kulturu i kritičko razmišljanje, kao i objektivno upoznati mlade s tim

¹⁰ Zašto je važno izučavati tranzicijsku pravdu u procesima formalnog obrazovanja, Aleksandra Letić, 2015.

¹¹ Ahmetaj, N, Kabashi-Ramaj.B, Jaquot.M, Buzhalia.Y, Hoxha.A, (2017), „Dekonstrukcija pomirenja na Kosovu“, Centre for Research, Documentation and Publication. str.14

¹² Adamović , M, Gvozdanović.a, Kovačić.M, 2017, Proces pomirenja na Zapadnom Balkanu i u Turskoj: Kvalitativna studija; Objavio: Compex d.o.o, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (ISRZ), str.103

¹³ Ibid

temama. Unatoč burnoj javnoj raspravi i brojnim političkim obećanjima, obrazovanje u Hrvatskoj ne nudi dobro organiziran građanski odgoj. Ista je situacija i sa Srbijom, dok je u Sjevernoj Makedoniji situacija nešto bolja nego u ostalim zemljama, ali još uvijek nije na zadovoljavajućoj razini.

Kad je riječ o govoru mržnje, također je vidljiv utjecaj međunarodne zajednice i organizacija na usvajanje mjera politike koje bi trebale podržati sprječavanje i suzbijanje govora mržnje na internetu i izvan njega. Međunarodne i EU institucije sve više obraćaju pažnju na fenomen govora mržnje na internetu i prepoznaju to kao rastući problem širom i izvan Europe. S tim u vezi, Izvještaj ECRI-a iz 2015.¹⁴ kao jedan od glavnih problema ističe govor mržnje na internetu, ističući kako „govor mržnje putem društvenih medija brzo raste i ima potencijal doseći mnogo veću publiku nego što su ekstremistički tiskani mediji uspjeli ranije“. Štoviše, UNESCO se nedavno usredotočio na ovo rastuće pitanje, mapirajući i analizirajući postojeće inicijative za borbu protiv govora mržnje na internetu, u svom sveobuhvatnom izvješću za 2015¹⁵ „Suprotstavljanje govoru mržnje na internetu“.

PRISTUP CIVILNOG DRUŠTVA POMIRENJU

Pristup miru i pomirenju odozdo, koji bi trebao podržati obnovu društva i izgradnju povjerenja među zajednicama, uglavnom je na organizacijama civilnog društva i one rade važan posao u ovom području. OCD-i imaju istinski uvid u „situaciju na terenu“ i na način na koji se politike provode na lokalnoj razini. Oni također mogu pristupiti područjima i skupinama do kojih je teško doći, a društvene promjene također mogu učiniti učinkovitijim od vladinih struktura. Organizacije koje izravno rade u lokalnom okruženju kod građana su izgradile pouzdan ugled, sigurnost i legitimitet. Takvi su elementi pridonijeli promociji i uspjehu njihovih projektnih aktivnosti. Slabosti ili ograničenja OCD-a u izgradnji pomirenja odnose se na ograničene organizacijske kapacitete i financiranje, kao i njihov fokus na lokalnoj razini¹⁶.

GLAVNI ZAKLJUČAK

Uloga civilnog društva presudna je u pogledu masovnih smrtnih slučajeva i kršenja ljudskih prava iz prošlosti i političke agende regije¹⁷ (Kostovicova, 2013. i Ademović 2016).

¹⁴ ECRI (2015) Godišnje izvješće o aktivnostima ECRI-a za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2014. Dostupno na https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/An%20year_Reports/An%20year%20report%202014.pdf

¹⁵ UNESCO (2015) Protiv online govora mržnje

¹⁶ Podijeljena prošla zajednička budućnost (2017). Proces pomirenja na Zapadnom Balkanu i u Turskoj: Kvalitativna studija

¹⁷ Kostovicova, D. (2013). Civilno društvo i pomirenje na Zapadnom Balkanu: velika očekivanja? U: Prifti, E. (ur.): Europska budućnost Zapadnog Balkana: Thessaloniki @ 10 (2003-2013).

OCD-i pružaju obrazovanje za izgradnju mira za mlade što je od najvećeg interesa za proces izgradnje mira uzimajući u obzir da formalni obrazovni sustav nije otvoren za multi perspektivno obrazovanje iz povijesti, kao ni za obrazovanje o izgradnji mira i za razvoj kritičkog mišljenja

Različite su intervencije kojima civilno društvo obrazuje mlade o pomirenju i poslijeratnoj međuetničkoj toleranciji, kao i one koje podučavaju aktiviste i učitelje o tome kako educirati o tim temama. Poduzete intervencije obuhvaćale su različite aktivnosti organizirane u različitim modelima obrazovanja mladih aktivista i učenika, prezentacije u školama kako bi se omogućila otvorena i sveobuhvatna rasprava, motiviranje mladih da kritički razmišljaju o dominantnom nacionalnom diskursu itd. Istraživači pozdravljaju intervencije u području pomirenja koje su provedene na regionalnoj razini, a koje uključuju raspravu i suradnju između mladih i učitelja različitih etničkih skupina. Ovo je još važnije uzimajući u obzir etnocentrične sustave formalnog obrazovanja u svim zemljama regije.

POŠTIVANJE LJUDSKIH PRAVA KAO MEHANIZAM POMIRENJA

Potreba za jačanjem manjinskih prava, mira i sigurnosti kako na nacionalnoj, tako i na regionalnoj razini postala je naročito očita početkom 1990-ih sa sukobima na Balkanu, koji uključuju progone etničkih, rasnih, jezičnih i vjerskih manjinskih skupina¹⁸. Nedavna studija koja se bavi istraživanjem promicanja ljudskih prava i zaštite manjina u Jugoistočnoj Europi zaključuje da postoji niska razina svijesti o pravima manjina, što je vidljivije među manjinskim skupinama nego među nemanjinskim skupinama (Europska unija i Vijeće Europe, 2015.). Podatci pokazuju da je ovaj negativni trend očigledniji kod mladih ispitanika nego odraslih i da se pojačava kako se razina obrazovanja smanjuje. To je važno pitanje koje treba uzeti u obzir jer se očekuje da manjine trebaju biti svjesnije svojih prava od ostalih ljudi u društvu koji su uključeni u zaštitu manjina bilo kao profesionalci ili volonteri.

Glavne prepreke koje ispitanici percipiraju jesu nedostatak posvećenosti, svjesnosti i interesa, kao i nedostatak sredstava. Međunarodna zajednica i manjine smatraju se odgovornim akterima za poduzimanje mera zaštite manjina, dok se civilno društvo, lokalne i regionalne vlasti vide kao akteri s manje odgovornosti. Što se tiče odgovornosti aktera za poduzimanje mera zaštite manjina, međunarodnu zajednicu se doživjava kao spasonosnu ruku koja provodi i osigurava zaštitu takvih prava za manjine. Umjesto odgovornog aktera, prepostavlja se da je ona jedan od najpouzdanih aktera (Europska unija i Vijeće Europe, 2015.).

GLAVNI ZAKLJUČAK

Govor mržnje - govor mržnje u svim zemljama Zapadnog Balkana (WB5) i Hrvatskoj reguliran je zakonom, ali prema zaključcima istraživanja za stolom (eng. *desk research*), u gotovo svim zemljama progon slučajeva i primjena zakona nisu zadovoljavajući i zakoni nisu osigurali značajan utjecaj na zaštitu žrtava govora mržnje u praksi.

Albanija ima različite manjinske skupine, a neke od njih i dalje se suočavaju s preprekama i

¹⁸ Uključivanje ljudskih i manjinskih prava u proširenje EU sa Zapadnim Balkanom

izazovima temeljenim na svojoj etničkoj pripadnosti. Problemi s kojima se susreću romske i egipatske zajednice prioritet su u kontekstu ispunjavanja preporuka Europske komisije za Albaniju i ostaju među pet ključnih prioriteta za otvaranje pregovora o pristupanju. Jedan od tih pet prioriteta je zaštita ljudskih prava (uključujući politike nediskriminacije, romsku zajednicu i provedbu vlasničkih prava)¹⁹.

U Sjevernoj Makedoniji problem etničke diskriminacije očit je, percepcija o pripadnicima drugih etničkih grupa polako se mijenja u pozitivnom smjeru, iako formalni obrazovni sustav ne podržava integraciju dominantnih etničkih zajednica²⁰. Redovna izvješća Europske komisije o napretku u Sjevernoj Makedoniji ukazuju na činjenice o kontinuiranom razdvajaju na etničkoj osnovi u obrazovanju. Prema nedavnoj „Studiji o mladima u Sjevernoj Makedoniji 2018./2019.“, u prošlosti je dominantna podloga za nejednakost bila društvena i rasna pripadnost, na temelju koje je provedena politička mobilizacija, no danas, ako u ovaj pojam uključimo rasne, etničke, vjerske i jezične društvene skupine²¹, to se očituje kroz kulturnu pripadnost.

¹⁹ Ministarstvo europskih integracija, *Nacionalni plan za europske integracije*, lipanj 2014.

²⁰ Lokalno izvješće Sjeverne Makedonije

²¹ Studija za mlade Sjeverna Makedonija 2018/2019, Topuzovska, Laktovich M., Borota Popovska, M., Serafimovska, E. Cekich, A. Starova, N. (2019), Zaklada Friedrich Ebert - Skopje, <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/15266.pdf>

GOVOR MRŽNJE NA INTERNETU – UTJECAJ NA MIR I STABILNOST

Međunarodne i EU institucije sve više obraćaju pozornost na fenomen govora mržnje na internetu i prepoznaju to kao rastući problem širom i izvan Europe. Kao što je ranije spomenuto, Izvješće ECRI-a za 2015. godinu²² ističe govor mržnje na internetu kao jedan od glavnih fenomena, naglašavajući da „govor mržnje putem društvenih medija brzo raste i ima potencijal doseći mnogo veću publiku nego što su ekstremistički tiskani mediji uspjeli ranije“.

Govorom mržnje na internetu bavili su se različiti istraživači koji su provodili istraživanja na Zapadnom Balkanu i u Hrvatskoj. Istraživanje provedeno 2019. među mladima iz Hrvatske o govoru mržnje na internetu pokazalo je da 90% mladih pokazuje visoku razinu govora mržnje na društvenim medijima, dok je 70 - 89% reklo da postoji visoka razina govora mržnje na internetskim forumima, kao i na političkim skupovima, u medijima te na grafitima ili transparentima u javnom prostoru. Čak 96% mladih svjedočilo je govoru mržnje i netolerantnim komentarima u razdoblju od tri mjeseca prije istraživanja. Komentari mržnje uglavnom su se temeljili na nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, seksualnoj orientaciji, fizičkom izgledu, religiji ili regiji.²³

Istraživanje Centra za medijsku profesionalizaciju i medijsku pismenost (CEPROM) provedeno 2019. godine u Srbiji o „Agresiji komunikacije u Srbiji 2019.“ pokazalo je da osam dnevnih novina i 20 najčitanijih portala u zemlji samo u jednom danu objave u prosjeku 644 teksta koji sadrže elemente agresivne komunikacije, govora mržnje i senzacionalizma. U jednom od zaključaka istraživanja navedeno je da je najopasnija posljedica takvog izvještavanja sve veća polarizacija u društvu i podjela na „mi“ i „oni“, što se događa upravo kao posljedica nepostojanja kulture dijaloga te istovremeno jača ekstremizme raznih vrsta.

Većina (56%) mladih na Kosovu cijelo vrijeme pristupa internetu u jednom ili drugom obliku²⁴. Količina podataka kojima su mlađi svakodnevno izloženi putem interneta neizmijerno je velika, a izvore tih informacija nije uvijek moguće pratiti, stoga su u velikoj opasnosti da budu izloženi lažnim

GLAVNI ZAKLJUČAK

Gовор mržnje u javnom internetskom prostoru sve je veći i, osim među građanima, prisutan je i u mnogim internetskim medijima koji su ujedno i glavni pokretači daljnog širenje problematičnih sadržaja te ih čine viralnima.

Organizacije civilnog društva uglavnom imaju ulogu čuvara i nadgledaju govor mržnje u internetskom prostoru kako bi izvršile pritisak na odgovorne institucije da djeluju u skladu sa zakonom.

²² ECRI (2015) Godišnje izvješće o aktivnostima ECRI-a za razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2014. Dostupno na <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/An%20year%20Reports/An%20year%20report%202014.pdf>

²³ Tena Šimonović Einwalter, „Predstavljanje istraživanja: Govor mržnje među mlađima na internetu [Prezentacija rezultata istraživanja: Govor mržnje među mlađima na internetu],“ Prezentacija (Pravobraniteljica Republike Hrvatske, 12. rujna 2019.).

²⁴ Friedrich Ebert Stiftung, (2019), Studija o mlađima Kosova 2018/2019, str.39

vijestima i govoru mržnje. Informacije koje mladi apsorbiraju oblikuju njihovo mišljenje, znanje i njihove stavove, utječući tako na njihovo ponašanje u zajednici i društvu u cjelini.

Helsinški odbor za ljudska prava u Sjevernoj Makedoniji odgovoran je za upravljanje platformom na kojoj ljudi mogu izvijestiti o govoru mržnje na društvenim mrežama, na kojoj je prosječno registrirano 40 slučajeva mjesečno, a mnogi od njih su povezani s govorom mržnje zbog etničke pripadnosti, kao i zbog seksualne orientacije ili rodnog identiteta. U izvještaju za 2018. godinu predstavljeni su slučajevi povezani s etničkom pripadnošću (79 incidenata) i političkom pripadnošću (31 incident), a to su bile i glavne osnove počinjenja zločina iz mržnje. Trend počinjenja ove vrste zločina iz mržnje bio je posebno izražen prije i za vrijeme izbora ili prije nekih značajnih političkih događaja u zemlji.

U Albaniji je zakonodavstvo u području govora mržnje, mira i ljudskih prava u skladu s međunarodnim standardima, međutim, njihova primjena i dalje ostaje izazovna. Opasnost od govora mržnje prema manjinama je velika kada je netko, zbog pridruživanja grupi, meta i to može dovesti do teških slučajeva govora mržnje. U nekim zemljama Zapadnog Balkana radi osiguranja medijskog (audio-vizualnog) pluralizma i postavljanja standarda osnovane su nezavisne medijske komisije kao neovisna regulatorna tijela. Unatoč tome što komisije imaju dovoljno regulatornih, nadzornih i izvršnih ovlasti, i dalje postoje poteškoće u rješavanju problema govora mržnje na internetu. Pored politike i pravde, regulacija govora mržnje također igra važnu ulogu u konstrukciji stvarnosti i kao takva u procesima pomirenja i u izgradnji demokratskih vrijednosti u postkonfliktnim društvima. Regulacija govora mržnje smatra se izuzetno važnom, to je prvi korak prema neovisnom tisku koji igra ključnu ulogu u promicanju demokratskih vrijednosti društva. Organizacije civilnog društva nesumnjivo su igrale najvažniju ulogu u kreiranju i provođenju intervencija u području govora mržnje. Različite organizacije održavale su aktivnosti na lokalnim ili nacionalnim razinama koje su uglavnom uključivale edukacije i radionice s mladima i osobama koje rade s mladima, promociju postojećih službi podrške, zagovaranje i promociju važnosti ovog problema.

GENERACIJA Z: NOVO DOBA ZA POMIRENJA

Različite međunarodne vodeće inicijative i dokumenti o politici (npr. Berlinski proces, Strategija za Zapadni Balkan), kako na razini EU-a, tako i na nacionalnim razinama, koji uključuju pomirenje, izgradnju mira i antidiskriminaciju, stavljuju mlade u fokus kao središnje ključne igrače u novom valu pomirenja. Kako bi to bilo ostvarivo, moramo dobiti detaljan uvid u to tko su mlađi na Zapadnom Balkanu danas i jesu li oni spremni preuzeti tu odgovornost. Sljedeće pitanje koje treba uzeti u obzir jest: jesu li to mlađi koji bi trebali voditi transformaciju regije?

Ti mlađi pripadaju poslijeratnim generacijama (1995+, ali uglavnom tzv. generaciji Z godine 2000+) i najranjivija su skupina u regiji, vrlo izložena masovnim medijima, navikla na zapaljivu retoriku i

Iako ih je gurnuti u potencijalno novi sukob u bliskoj budućnosti. Ekomska nestabilnost i migrantska kriza (balkanska migrantska ruta) novi su pokretači ksenofobne retorike i podizanja nacionalnog populizma koji počinju mržnjom prema izbjeglicama, ali i pomalo otvaraju mračne okvire nedavnih nasilnih sukoba iz prošlosti i prenose govor mržnje na susjede. Ove tenzije drže ljudе u stalnom strahu od novog sukoba, čak i ako nemamo otvoreni sukob u regiji. Zahvaljujući digitalnom dobu, mladi žive u svojevrsnoj paralelnoj stvarnosti, u kojoj oni, ali i mi odrasli, više nismo sigurni što su istinite, napola istinite, izmanipulirane informacije ili što je laž! Ako tome dodamo činjenicu da nismo imali strukturiran i podržan regionalni odgovor na suočavanje s prošlošću, onda je zbumjenost, ali i ranjivost ove poslijeratne generacije, još veća.

Ovu opasnost za novu generaciju potvrđuju različiti zaključci istraživanja i trendovi među mladima u regiji. Na primjer, 37% mladih Crnogoraca diskriminira nekoga prema nacionalnoj/etničkoj pripadnosti; 27% Albanaca iz Sjeverne Makedonije nema prijatelje iz Sjeverne Makedonije, dok 32% građana Sjeverne Makedonije nema prijatelje među Albancima iz Sjeverne Makedonije. Velika je, također, i etnička distanca između Srba i Albana na jugu Srbije, dok se također 70% Srba nikada ne bi vjenčalo s nekim albanske nacionalnosti (Besić 2017, Ademović 2016, CESID 2016, Milosavljević 2011) itd. Vidljiva je i zanimljiva društvena distanca i predrasuda mladih iz takozvanih zemalja bivše Jugoslavije prema Albancima. Prema nedavnom regionalnom istraživanju FES-a, 29% mladih ispitanika iz regije osjeća strah od rata u regiji.

U regiji je vjerojatnije da će mlađi koji žive izvan glavnih gradova biti pod utjecajem populističke retorike. Etnička distanca veća je u malim i udaljenim zajednicama među članovima zajednice i nema dovoljno programa za mlađe koji se bave pomirenjem i promiču međukulturalno učenje i pismenost u tim malim zajednicama. (Ademović 2016). Postoji pad i niska razina povjerenja u institucije odgovorne za provedbu demokracije, kao i pad političke i građanske participacije mladih (Lavric 2019).

Najraširenije rješenje za promjenu gore spomenute statistike je povećati sudjelovanje mladih u političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom životu i učiniti ih utjecajnijim i međukulturalno pismenim i tolerantnim kako bi mogli održavati dobar susjedski odnos i surađivati za opće dobro. To nije lagan zadatak s obzirom na činjenicu da u regiji Zapadnog Balkana svjedočimo neprihvatljivo niskim razinama političkog i građanskog angažmana mladih. Prema istraživanju FES-a (2019.) više od 90% mladih ne prakticira svoj građanski angažman i ne sudjeluju u volonterskim aktivnostima. U odnosu na posljednji krug istraživanja proveden u 2008. godini, volontiranje pokazuje nagli pad u većini zemalja Zapadnog Balkana, a ti su rezultati uznemirujući s obzirom na „važnost građanskog angažmana za izgradnju socijalnog povjerenja, ponovnu uspostavu građanskih vrijednosti i doprinos demokratskom tkivu“.

Ako uzmemo u obzir i činjenicu da tema pomirenja i interkulturalnog dijaloga uopće nije „IN“ za novu generaciju, nego da je vidljiv trend porasta etnonacionalizma nad patriotizmom u regiji, tada imamo ozbiljnu situaciju u kojoj su mladi vrlo izloženi i na njih lako utječu zapaljiva retorika masovnih medija i priče autoritarnih vođa koje sve zajedno drže ovaj kraj na „nesigurnim nogama mira“ i u nepredvidivoj budućnosti. (Lavrić 2019)²⁵.

RAD S MLADIMA, SUDJELOVANJE MLADIH I MIROTVORNO OBRAZOVANJE ZA STABILNOST I ZAJEDNIČKU BUDUĆNOST U MIRU

Jedan od glavnih problema mladih ostaje isključenost iz društvenog i političkog života, što znači da je sudjelovanje mladih u politici, kreiranju politika i društvenim promjenama na niskoj razini. Nedostatak sudjelovanja mladih u političkim i društvenim procesima također znači da se njihove perspektive i potrebe neće odraziti u procesu osmišljavanja ili primjene politika.

Mladi imaju ključnu ulogu u procesima pomirenja i djeluju kao transformatorska snaga u postkonfliktnim društvima koja su često karakterizirana stalnim nepovjerenjem, sumnjama, ogorčenjem i segregacijom²⁶. U Sjevernoj Makedoniji kvaliteta interakcije među mladima različitih nacionalnosti u formalnom i neformalnom obrazovanju još je uvjek nedovoljna, imajući u vidu da ne postoji sustavno angažiranje nacionalnih i lokalnih vlasti odgovornih za obrazovne politike, upravljanje školama, učitelje i sve učenike u međuetničkim aktivnostima, uključujući one koji imaju negativnu percepciju drugih etničkih zajednica.

U Bosni i Hercegovini ne postoje jedinstveni kurikulumi za učenje o zajedničkoj prošlosti niti jedinstvena verzija povijesti o uzrocima rata, pogibelji ili zajednička vizija koja bi omogućila stvaranje ovih kurikuluma. Jedan od glavnih razloga nedostatka zajedničkog kurikuluma jesu političke stranke koje se pokušavaju zadržati na vlasti koristeći nacionalnu retoriku (Pejanović, 2017). S obzirom da obrazovanje u Bosni i Hercegovini nije „posao države“, glavne odluke u ovom području donose administrativne jedinice, koje uglavnom vode monoetničke političke strukture, nažalost, moramo zaključiti da su škole postale nova arena za sukobe, u kojoj se koriste sofisticirane metode obrazovanje mladih generacija o podjelama, iracionalnom strahu i nepovjerenju prema susjedima (Letić, 2015)²⁷.

Rad s mladima ponudio je važan doprinos procesu europskih integracija poticanjem aktivnog angažmana mladih u društvu, u građanskom obrazovanju, kulturnoj raznolikosti, sudjelovanju mladih u demokratskim procesima i doprinoseći razvoju politika za mlađe. Programi poput Erasmus +: Mladi u akciji i strukturirana podrška koju pruža mreža SALTO-ovih resursnih centara i

²⁵ Studija o mladima Jugoistočne Europe 2018. - 2019. - Friedrich Ebert Stiftung

²⁶ <https://policyblog.uni-graz.at/2019/08/kosovo-these-days-empowering-youth-in-the-reconciliation-process/>

²⁷ Zašto je važno izučavati tranzicijsku pravdu u procesima formalnog obrazovanja, Aleksandra Letić, 2015.

nacionalnih agencija nude podršku već dugi niz godina, ne samo nudeći mladim ljudima i osobama koje rade s mladima pristup mobilnosti i obrazovanju diljem Europe i promovirajući temeljne europske vrijednosti i potičući rasprave i prihvatanja različitosti nego i osnaživanjem istih za aktivnu ulogu u kreiranju politika. Mladi su identificirani kao izrazita društvena skupina relevantnih aktera u procesu pomirenja i izgradnje mira.

ŠTO JE PRISTUP PROMJENE IGRE? TKO SU DONOSITELJI PROMJENE?

Glavni zaključci s terena pokazuju da unatoč postojanju različitih dokumenata o politici, pa čak i provedbi nekih od njih do određene razine, mi živimo u *statusu quo* u području pomirenja. Pored toga, zbog različitih socio-ekonomskih čimbenika, ksenofobija i govor mržnje rastu u regiji, a uzimajući u obzir nisku razinu procesuiranih slučajeva, postojeće zakonodavstvo ne pokazuje učinkovitost. Obrazovanje za izgradnju mira i pomirenje, kao i međukulturalno učenje, kritičko razmišljanje i obrazovanje o građanstvu, smatraju se najvažnijim stupovima za izgradnju dugotrajnog mira i stabilnosti u regiji. Međutim, formalni obrazovni sustav nije baš otvoren za višestruke perspektive tumačenja povijesti i obrazovanje o izgradnji mira, dok neformalno obrazovanje za izgradnju mira nije tako široko rasprostranjeno za sustavne promjene. Kroz međunarodne i nacionalne politike, na mlado se stanovništvo gleda kao na vodeću snagu u novom valu pomirenja. S druge strane, oni su suočeni s niskim sudjelovanjem i postoji vidljivo slabo zanimanje za tu temu te su vrlo krhki pod utjecajem etnocentriističke retorike i obrazovanja koji uzimaju u obzir jedno tumačenje priče.

Organizacije civilnog društva imaju ključnu ulogu u pristupu odozgo prema dolje i odozdo prema gore. U prvom scenariju OCD-i trebaju utjecati na politike kroz akcije zagovaranja i aktivnog sudjelovanja u političkim procesima. U pristupu odozdo prema gore, njihova je uloga podržati obrazovanje mlađih generacija za izgradnju mira i aktivno sudjelovanje u društvu, imajući u vidu nisku participaciju mlađih i zanimanje za tu temu. U tom smislu, organizacije mlađih koje imaju moći predstavljanja glasa mlađih moraju igrati ključnu ulogu u ovom procesu vođenjem otvorenog dijaloga i savjetovanja s mladima koje predstavljaju.

PREPORUKE

1. Podržati veće financiranje grupa mlađih i organizacija civilnog društva pod vodstvom mlađih na lokalnim razinama, na primjer, kroz podršku mrežama za izgradnju mira i jačanje vodstva mlađih. Trebalo bi uključiti fleksibilne strukture financiranja potrebne za izgradnju organizacijske održivosti na lokalnim razinama. Angažiranje mlađih u izgradnji mira u široj perspektivi može se osigurati kroz umjetnost, kulturu, turizam, sport i izlaganje mlađih različitosti, kao i njihovim uključivanjem u promicanje međukulturalnog razumijevanja uz inovativne pristupe.
2. Uspostavljanje uske mreže s drugim OCD-ima i državnim institucijama koje se bave tim pitanjima, značajno doprinosi razvoju socijalnog kapitala, povjerenja, razmjene znanja i stručnosti među različitim akterima značajno povećavajući vidljivost u javnosti i utjecaj na takve intervencije. To uključuje organizaciju konferencija, platformi i zajedničke resurse koje će zajednički koristiti različiti akteri. Stoga je mapiranje dobrih praksi, alata i metoda savršen primjer takvih resursa i trebalo bi ih aktivno dijeliti sa svim relevantnim sudionicima, kao i učiniti ih dostupnim javnosti.
3. Poboljšanje procesa pomirenja i govora mržnje postavlja ključno pitanje u vezi sa sustavnim obrazovanjem koje bi promicalo demokratsku kulturu i kritičko mišljenje, kao i objektivno upoznavanje mlađih s tim temama. Uključivanje mlađih generacija u obrazovanje koje promiče ideju o ljudskim pravima, toleranciji, interkulturalnom dijalogu među mladima, kao i ukazuje na to kako trenutni sustav treba poboljšati svoj fokus i metode preporučujući obvezno obrazovanje o ljudskim pravima u svim obrazovnim planovima i programima, posebno što se tiče jednakosti i nediskriminacije.²⁸
4. Što se tiče formulacije i provedbe intervencija, mlade treba uključiti u procese kao što su formulacija strateških dokumenata i ciljeva intervencije, razvoj alata i metoda te provedba aktivnosti. Sudjelovanje mlađih u različitim aspektima intervencije ne samo da pridonosi društvenoj važnosti i učinkovitosti same intervencije već izravno pridonosi uobičajenim ciljevima tih intervencija, uključujući razvoj različitih vještina i kompetencija, osnaživanje, uključivanje, sudjelovanje ili osjećaj vlasništva nad intervencijom.

²⁸ ECRI, „Izvješće o Hrvatskoj (peti ciklus praćenja).“

5. Pomirenje zahtijeva političku volju, zajedničko vodstvo, izgradnju povjerenja, odgovornost i transparentnost, kao i znatna ulaganja resursa. Uz prepoznavanje kapaciteta mladih i pružanje podrške njihovim naporima za izgradnju ili jačanje inkluzivnih i pluralističkih društava, oni mogu dati pozitivan doprinos. Pomirenje zahtijeva trajno javno obrazovanje i dijalog, uključujući angažman mladih u obrazovnom procesu koji ljudima pomaže da razumiju kulturu i komuniciraju s ljudima iz kultura.
6. Unapređenje obrazovanja i podizanja svijesti o govoru mržnje na internetu. Obrazovanje i podizanje svijesti su ključni kao polazište. Oni koji su posebno usmjereni na govor mržnje moraju biti svjesni činjenice da se to može i treba prijaviti te biti motivirani za to.
7. Poboljšati regionalnu i međunarodnu suradnju u području politika za mlade. Održavati regionalne inicijative kojima bi se potaknula suradnja u području politika za mlade promovirajući sudjelovanje mladih žena i muškaraca u različitim programima i projektima regionalne i međunarodne suradnje u području politika za mlade.
8. Razviti programe komunikacije i suradnje između različitih društvenih skupina kojima mladi pripadaju podržavajući programe vršnjačkog obrazovanja i interkulturnog učenja koji promiču toleranciju, razumijevanje i antidiskriminaciju te pokrenuti integrativne informacijske modele koji manjine umjesto da izoliraju, prikazuju kao dio šire društvene skupine.
9. Zemlje Zapadnog Balkana trebaju uložiti više u svoje mlađe generacije kao buduće građane EU-a i ponuditi im perspektivu za budućnost. Do sada razvijene uspješne inicijative potrebno je produbiti.
10. Izrada regionalne strategije/političkog dokumenta za mlade koji će se baviti pitanjima mira i pomirenja na temelju specifičnih potreba koje imaju socijalni akteri i na osnovu prakse i iskustva iz drugih zemalja.